

УДК 930.1:94(477)

Тарас ПШЕНИЧНИЙ,
 orcid.org/0000-0003-2484-2694

кандидат історичних наук,
 заступник декана історичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка
 (Київ, Україна) taras-2@ukr.net

ЛЕГАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розпад Радянського Союзу і масштабні геополітичні зміни у пострадянському просторі не оминули гуманітарну складову частину суспільства, зокрема історичну науку. Остання, яка довго перебувала під пильною радянською цензурою, поступово почала процес оновлення і очищення від ідеологічних кліше. До сфери наукових інтересів істориків почали входити досі малодосліджені або викривлені радянською історіографією теми. До таких слід віднести історію Української греко-католицької церкви, яка не втратила актуальності і серед істориків Російської Федерації.

У статті представлено погляд пострадянської російської історіографії на греко-католицьке питання в СРСР, а також на процес легалізації греко-католицької церкви у 1980-х рр.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, історіографія, СРСР, Російська Федерація, історична наука.

Taras PSHENYCHNYI,

orcid.org/0000-0003-2484-2694

Deputy Dean of Historical faculty,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine) taras-2@ukr.net

LEGALIZATION OF UKRAINIAN GRECO-CATHOLIC CHURCH IN POST-SOVIET RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The collapse of the Soviet Union and large-scale geopolitical transformations in the post-Soviet space did not go far beyond the humanitarian component of society, including historical science. The last, which for a long time was under strict Soviet censorship, gradually began the process of updating and cleaning up ideological clichés. The range of historiography expanded to the least studied or distorted by the Soviet historiography of the topics. These include the history of the Ukrainian Greek Catholic Church, which has not lost interest among historians of the Russian Federation.

In the early 90's, Russian historical science began the path of post-Soviet development. However, this path was closely intertwined with the scientific paradigm of the Soviet era, as well as the political situation in the Russian Federation after 1991, in particular, in 2000.

The latter, led by the political elite, continued to develop the ideas of imperialism. Striking evidence of this will be the words of President Vladimir Putin that the collapse of the USSR became "the greatest geopolitical catastrophe of the twentieth century". So far, official Soviet historiography perceives Ukrainian national construction in the context of the imperial worldview. Similarly, from this side is perceived the formation of Ukrainian national-social institutions. Because of this, the Ukrainian Greek-Catholic Church, whose representatives at the end of the 80's acted on the public scene of the Ukrainian SSR as a powerful national front, are subject to extreme criticism. The United Galician intelligentsia, together with illegal Greek Catholic priests and bishops, supported by emigration, organized massive waves of resistance against the totalitarian system. Ukrainian Greek Catholic elite and clergy, against which persecution was announced in the 1940s and 1980s, and also repressions were able to revive.

The article deals with post-Soviet Russian historiography about the Greek-Catholic problem in the USSR, as well as the process of legalization of the Greek Catholic Church in the 1980s. The goal set forth by the author of the article is an attempt to show the peculiarity of the approach of contemporary Russian historians to the coverage of the history of the Ukrainian Greek Catholic Church, the struggle of its faithful for the return of its legal status in USSR, the assessment of the role of the UGCC in the political processes of the 1980s, and others.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, historiography, USSR, Russian Federation, history of science.

Постановка проблеми. Розвиток історичної науки на пострадянському просторі детермінований різними обставинами. Здебільшого вони були зумовлені національним курсом, який формувався політичною номенклатурою і за допомогою різних методів втілювався у життя. Розпад Радянського Союзу відкрив для народів, які

його населяли, шлях до власного відродження та самоствердження. Хтось приклав до цього великих зусиль, намагаючись повернути із небуття втрачену історію, пам'ять, традиції, а хтось зумів озброїтися спадщиною поваленої імперії і у такий спосіб заявив про своє місце під сонцем пострадянської доби. Тобто змінилася обкла-

динка, а сутність того, що за нею, практично не змінилася.

Яскравим свідченням пострадянської доби стало формування нового, неколоніального, інформаційного простору незалежних держав. Як виявилося, реанімація національної ідентичності перетворилася у непростий процес, який потребував широкого спектру ресурсів для реалізації. Одним із ключових факторів відродження нації стало відродження історичної пам'яті, об'єктивізація минулого з усім жахиттям і трагізмом, який його наповнював. На цьому підґрунті розпочався шлях національного відродження Литви, України, Польщі, Чехії, Словаччини та інших країн радянського блоку. Населення цих держав отримало доступ до сотні тисяч архівних документів, які відкривали правду про реалії радянської окупації. Схожі речі почали відбуватися і в Російській Федерації, однак із явною специфікою. Остання на чолі з політичною елітою продовжувала культивувати ідеї імперіалізму. Яскравим свідченням цього стануть через кілька років слова президента РФ В. Путіна, що розпад СРСР став «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття» (Магда, 2015: 159). Ця думка усіяло підтримується у середовищі російської наукової інтелігенції, зокрема істориків, які продовжують сприймати сучасну Українську Державу як таку, що «не здійснилася» (Магда, 2015: 3).

Дотепер офіційна радянська історіографія українське націотворення сприймає у контексті імперського світогляду. Так само сприймається формування вітчизняних суспільних інститутів. Проте чи не найгострішої критики зазнає зараз Українська греко-католицька церква, представники якої вже наприкінці 1980-х рр. виступили на суспільній арені УРСР потужним національним фронтом. Консолідована галицька інтелігенція разом із підпільними греко-католицькими священиками і єпископами за підтримки еміграції організувала масову хвилю руху спротиву тоталітарній системі. Українська греко-католицька еліта та духовенство, проти яких впродовж 1940-х – 1980-х рр. було оголошено переслідування та запроваджено репресії, зуміли відродитися і заявити про себе із новою силою.

Мета статті полягає у спробі показати сучасне сприйняття російськими істориками відродження Української греко-католицької церкви у другій половині 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. Місце, яке займає Українська греко-католицька церква в пострадянській російській історіографії, відображено чималою кількістю наукових розвідок, які впродовж 1990-х і дотепер з'являються на науко-

вому полі російської історичної науки. До плеяди сучасних істориків, які займаються вивченням греко-католицької тематики в радянську добу, належать А. Носкова, Н. Пашаєва, А. Вишиванюк, А. Пушкаш, В. Петрушко та інші (Носкова, 2003: 144–165; Пашаєва, 2003; Вишиванюк 2011: 48–65; Пушкаш, 2006; Петрушко, 2006: 86–104).

З початком 1990-х рр. висвітлення процесу легалізації греко-католицької церкви в Українській РСР поступово стає предметом дослідження російських істориків. Спільною рисою перших наукових розвідок на зазначену тематику була одноманітність і однотипність в оцінках лібералізації церковного життя в СРСР. Описуючи змагання греко-католиків за право легального функціонування в державі, вчені посилювалися на Закон від 1 жовтня 1990 р. «Про свободу совісті і релігійні організації» як на продукт соціалістичного плюралізму, що надавав суспільним інститутам право на законне існування. З огляду на це слід згадати монографію А. Ніколіна, у якій автор відзначав, що згідно із законом від 1 жовтня 1990 р. церкві були надані відповідні права, ослаблений державний контроль за її діяльністю, дана можливість для відновлення зовнішньої церковної діяльності (Николин, 1997: 182).

Започатковані зрушення у відносинах тоталітарної держави з церквою на початковому етапі періоду Перебудови відбувалися в аспекті посилення і розвитку демократичних основ життєдіяльності українського суспільства. У 1991 р. в російській історіографії з'явилася праця А. Григоренка, у якій автор, окрім гострого несприйняття Української греко-католицької церкви, констатував і закономірність її відродження. Він наголошував, що до повноцінного відродження УГКЦ неодмінно повинна долучитися й Православна церква «<...> і сказати своє слово про Собор 1946 р.» (Григоренко, 1991: 84). Крім того, таку позицію в РПЦ вважали необхідною для налагодження духовного відродження на тих теренах, де це було потрібно. Він критикував прополітичний вектор цієї церкви наприкінці 1980-х рр., який ніколи позитивно не впливав на порозуміння у відносинах уряду Радянського Союзу з греко-католицьким середовищем (Григоренко, 1991: 84–85). Отже, попри радянську заангажованість російської історіографії, на початку 1990-х рр. почали з'являтися нові думки з приводу українського католицизму та його легалізації.

У російській історичній думці 1990-х, а згодом і 2000-х рр. дедалі частіше предметом дослідження ставала заполітизованість церковного питання в Радянському Союзі. Ця проблема

актуалізувалася в контексті українсько-російського наукового дискурсу. Зокрема, вона представлена працями істориків Т. Ісламова, Е. Задорожнюк, Г. Харцієва. У 1994 р. їхні наукові розвідки з цієї проблеми з'явилися у збірці наукових статей «Вогнища тривоги у Східній Європі (Драма національних протиріч)» (Москва, 1994). Так, Т. Ісламов, який активізацію національного питання в СРСР пов'язував з релігійним чинником, вважав, що актуалізація церковно-релігійних рухів у добу Перебудови була зумовлена зростом національного пробудження у середовищі радянських республік. Історик наголошував, що неврахування цього аспекту в суспільних процесах веде до суспільних конфліктів. Тому природу міжконфесійних непорозумінь початку 1990-х рр. вчений вбачає у невірному трактуванні національного питання: «Ми всі зі звичною легкістю оперуємо категоріями, далеко не завжди задумуючись над їхньою суттю <...>» (Ісламов, 1994: 6). Однак центральною проблемою у статті Т. Ісламова є розпад Радянського Союзу та його наслідки. Одним з них він називає церковно-релігійну кризу в новоутворених державах, зокрема й в Україні. Причиною цього він, а також Е. Задорожнюк, Г. Харцієва, вважали загострення національного питання в республіках СРСР через діяльність внутрішньо-республіканських націоналістичних організацій, рухів, церков (Задорожнюк, Харцієва, 1994: 156).

Детальніше церковні процеси 1990-х рр. в Україні Е. Задорожнюк розглядала в іншій публікації, розміщеній в колективному науковому дослідженні «Регіони і кордони України в історичній ретроспективі» (Москва, 2005). Дослідниця зосередила увагу й на конфронтації між українським та російським церковними простором наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Одне з чільних місць у дослідженнях історика займає Українська греко-католицька церква та її національно-консолідуєча харизма в західних областях України. Участь УГКЦ в національних змаганнях 1989 р., на думку Е. Задорожнюк, зумовила ескалацію національного руху у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і Закарпатській областях, який перетворив конфесію на домінуючу у цих регіонах. Однак природу українського церковного відродження дослідниця пов'язує з «Празькою весною» кінця 1960-х рр. у Чехословаччині. Вона, на її переконання, дала поштовх легалізації УГКЦ, яка увійшла в завершальну стадію у 1980-х рр. (Задорожнюк, 2005: 275–295; Задорожнюк, Харцієва, 1994: 137–161).

Ще одним аспектом дослідження Е. Задорожнюк був вплив дисидентського руху в соці-

лістичних республіках СРСР на реформування ідеологічної платформи суспільства, зокрема в Чехословаччині. Дослідниця описує утворення на його основі різноманітних опозиційних організацій, які виступили на захист свободи слова та совісті (Задорожнюк, 2008: 180).

Цінність таких розвідок полягає у тому, що на підставі аналізу функціонування цих структур, як і дисидентства загалом, вони дозволяють краще побачити заангажованість українських дисидентів у 1980-х рр. у боротьбі за відстоювання легалізації Української греко-католицької церкви.

Про значення українського національного питання в суспільно-політичних процесах 1985–1991 рр. російська історична думка 1990-х рр. писала з особливою прискіпливістю. Не всі історики пов'язували зростання рівня національної свідомості із впливом на лібералізацію церковного життя в УРСР, однак ніхто не спростовував того, що український рух спротиву мав безпосередній вплив на відродження української національної церкви, зокрема УГКЦ. Одним з дослідників цієї проблеми був М. Ульянов, який намагався детально розглянути природу «українського сепаратизму», виводячи його початок із українського греко-католицизму (Ульянов, 1996: 236).

У 1997 р. за редакцією В. Теплової і З. Зуєвої збірник документів, присвячений історії УГКЦ, вийшов у Білорусі. Незважаючи на те, що коріння цієї конфесії сягає білоруських земель, у роботі відчувається великий вплив радянської наукової парадигми щодо оцінки греко-католицької церкви. У вступній частині до збірника подається опис причин і наслідків Берестейської унії. Однак центральне місце у тексті займає опис її негативного впливу на православне населення українських земель. Дослідники резюмують: «Лише Росія зі своєю церквою <...> розпочала свою велику визвольну місію на православному Сході» (Унія в документах, 1997: 59).

Серед сучасних російських істориків і загалом дослідників державно-церковних процесів 1980-х рр. необхідно відзначити також Л. Алексєєву та Н. Пашаєву. Обом вченим притаманне тяжіння до єдиного радянського минулого і визнання РПЦ як єдиної державної церкви. Загострення відносин між Українською греко-католицькою церквою та урядом СРСР вважається наслідком її боротьби за легалізацію. Що стосується останнього, то Н. Пашаєва вважала реанімацію греко-католицької церкви негативним явищем для суспільства, оскільки вона втягувала його до чергової хвилі протистоянь, зумовленої суспільними трансформаціями (Пашаєва, 2003: 7).

Загалом у Н. Пашаєвої можна виділити два аспекти, на основі яких вона робить спробу показати стратегію виходу Української греко-католицької церкви з підпілля. Перший авторка пов'язала з визріванням внутрішнього ресурсу у середовищі церкви в еміграції та формуванням чітких кроків повернення собі легального статусу в державі. У цьому контексті Н. Пашаєва позначила 1983 р. початком активної фази боротьби УГКЦ за свої легальне існування, що була пов'язана із включенням конфесії до підготовки і святкування 1000-ліття хрещення Русі. Дослідниця структуровано описала заходи, пов'язані з ним, зокрема проведення у вересні – жовтні 1989 р. Синоду Української греко-католицької церкви, який пришвидшив і конкретизував прагнення вірян, підпільного духовенства, монахів до здобуття легального статусу.

Заслуговує на увагу у роботі Н. Пашаєвої опис діяльності Глави Української греко-католицької церкви Кардинала Мирослава-Івана Любачівського. Зокрема, вчена звернула увагу на перший відкритий контакт з Московською патріархією 6 листопада 1987 р., метою якого був пошук шляхів примирення між двома структурами – УГКЦ та РПЦ. Окрім цього, зосереджувалася увага на посланні Синоду греко-католицької церкви до Патріарха Московського Пімена від 8 жовтня 1989 р. із закликом до примирення (Пашаєва, 2003: 31–32). Що стосується зворотного контакту, то автор констатувала: «Ані на один, ані на інший жест відповіді не було» (Пашаєва, 2003: 32).

Інший аспект, на який звернула увагу Н. Пашаєва під час опису руху за легалізацію УГКЦ, пов'язаний із загальнодержавними змінами, зокрема відміною насильного поширення атеїзму. Для греко-католиків це стало поштовхом до повернення собі легального статусу. Дослідниця підсумувала: «<...> і тоді уніати в 1989 р. вийшли з підпілля <...>» (Пашаєва, 2003: 32).

Проте особливість наукових рефлексій Н. Пашаєвої полягає у тому, що, попри доволі об'єктивний підхід до висвітлення легалізації Української греко-католицької церкви, вона паралельно описує таємну змову Ватикану з метою повалення Радянського Союзу. Інструментом вона називає саме український греко-католицизм. Про його природу і роль дослідниця відзначала: «<...> це було продовження старої політики Ватикану, його *Drang nach Osten*, його прагнення утвердити владу церкви апостола Петра, а фактично свою владу у слов'янських істинно православних регіонах, в Росії та Україні» (Пашаєва, 2003: 33).

У 2006 р. російський історик, заступник директора і керівник Центру з вивчення і публікації

документів ДА РФ В. Козлов своєю монографією прояснив досі невідомі факти протистояння суспільства і влади у першій половині 1980-х рр. Він подав опис конфліктного протистояння народу і влади в добу, яку сам назвав добою «фальшивого мовчання». Автор показав неоднозначні причини, мотиви, програми і моделі поведінки учасників руху опору. Однак недоліком цієї роботи є її обмеженість у вивченні об'єкта дослідження. Українське питання у ній практично не постає, лише частково згадується особливість національних дисидентських рухів та їхній вплив на формування етнічних особливостей боротьби народу із радянською тоталітарною системою у 1980–1985 рр. Церковно-релігійне питання у роботі не згадується, незважаючи на те, що релігійний аспект був одним з домінантних в діяльності антирадянського руху опору (Козлов, 2006: 423–438).

Однак своєрідність та особливості сучасної російської історичної думки полягають у відсутності комплексності та об'єктивізму під час вивчення церковно-релігійних процесів доби Перебудови. Свідченням цього є наукові дослідження В. Козлова, С. Величко, О. Лебедевої, З. Ільїної та інших. Так, С. Величко, описуючи лібералізаційні процеси в СРСР, лише підсумував, що вони підірвали ідеологію комунізму як одного з ключових факторів радянської тоталітарної системи (Величко, 2005: 204). О. Лебедева та З. Ільїна ґрунтовніше підійшли до вивчення державної політики в контексті державних трансформацій. Вони наголошують, що, окрім політичної складової доби Перебудови, був і релігійний чинник, активізацію якого зумовили події, пов'язані з 1000-літтям Хрещення Русі. Попри такі зміни, історики вважали: «<...> однак тенденції радянської доби – формування атеїстичного світогляду громадян, тим паче молоді, – зберігалися» (Лебедева, Ільїна, 2011: 162). Жодної згадки про Українську греко-католицьку церкву у публікації немає. Однак дослідники описують страйки православного населення різних регіонів СРСР, зокрема у вигляді поїздок до Москви, численних листів з метою повернення вірянам храмів (Лебедева, Ільїна, 2011: 164, 166). Крізь призму цього можемо по-новому поглянути на поїздку представництва УГКЦ до Москви з нотою протесту і вимаганням повернути греко-католицькій церкві легальний статус.

Загалом із висновків О. Лебедевої та З. Ільїної випливає, що релігійне питання в добу Перебудови виявилось одним з найпроблемніших через свою регіональну особливість. Якщо на законодавчому рівні зміни були очевидними, то

лібералізація церковно-релігійного простору в республіках та областях свідчила про інше. У контексті зазначеного історики стверджували: «<...> на місцях партійно-керівний апарат продовжував протистояти відродженню релігії і зростанню релігійності населення» (Лебедева, Ильина, 2011: 166). Такий висновок можна застосувати до релігійних процесів у західних областях УРСР, що набули активної фази в другій половині 1980-х рр.

Поступово вплив політичного чинника на церковні процеси в СРСР стає предметом дисертаційних досліджень серед сучасних молодих науковців Російської Федерації. Зокрема, необхідно відзначити В. Кірсанова, який описав в одній зі своїх наукових розвідок вплив різних факторів на політичні процеси другої половини 1980-х рр. Релігійний складник дослідник відносить до внутрішніх факторів, які проявлялися раптово і «сприяли контрреволюції» (Кирсанов, 2016: 157). Отже, політичні реформи другої половини доби перебудови лише пришвидшили, на думку В. Кірсанова, лібералізацію церковного життя. Автор не надає цьому явищу позитивної чи негативної

оцінки, а радше вважає закономірністю історичних умов.

Висновки. Підсумовуючи сучасний стан наукових досліджень російських істориків з проблеми легалізації Української греко-католицької церкви, слід відзначити кілька концептуальних аспектів. По-перше, у сучасній російській історіографії відсутні фундаментальні та ідеологічно незаангажовані розвідки, присвячені УГКЦ у ХХ ст. Це свідчить про упереджене ставлення істориків Російської Федерації до українського греко-католицизму, який сприймається ними крізь призму радянської історіографічної парадигми. По-друге, в російській історичній думці домінує небажання визнавати УГКЦ як повноправного партнера на церковно-релігійній арені Радянського Союзу та Української Держави. По-третє, греко-католицька церква постає в російській історіографії як символ агресивного українського націоналізму. Ці складники позбавляють російських вчених об'єктивного сприйняття дійсності. Крім того, цьому сприяє і загальна політична ситуація в державі та культ Російської Православної церкви й ідеологія «русского міра».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Величко С.А. Перестройка в СССР (1985–1991 гг.) в отечественной и зарубежной историографии. Известия Томского политехнического университета. Социально-экономические и гуманитарные науки. Томск. Изд-во Национального исследовательского Томского политехнического университета, 2005. Т. 308. № 1. С. 199–205.
2. Вишиванюк А.В. Межконфессиональная ситуация на Западе Украины в 1939–1941 гг. (после «первого» присоединения УССР). Москва. Вестник ПСТГУ. Серия II «История. История Русской Православной Церкви». 2011. № 5(42). С. 48–65.
3. Григоренко А. Уния в истории Украины-Руси. Критический исторический очерк. Новосибирск. 1991. 106 с.
4. Исламов Т.М. Национализм как реальность и научная проблема XX века. Очаги тревоги в Восточной Европе (Драма национальных противоречий). 1994. С. 3–10.
5. Задорожнюк Э.Г., Харциева Г.Ю. Алгоритм распада. Очаги тревоги в Восточной Европе (Драма национальных противоречий). 1994. С. 137–161.
6. Задорожнюк Э.Г. От крушения Пражской весны к триумфу «бархатной» революции. Из истории оппозиционного движения в Чехословакии (август 1968–ноябрь 1989 г.). Москва. 2008. 439 с.
7. Задорожнюк Э.Г. Украина: Восток, Запад, Центр как «ось консолидации» (вторая половина 1990-х годов). Москва. 2005. С. 275–295.
8. Кирсанов В.П. Распад СРСР: внутренние и внешние факторы реализации глобализационных процессов. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. СПб. 2016. С. 151–159.
9. Козлов В.А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953–1985 гг. Москва. 2006. 448 с.
10. Лебедева О.В., Ильина З.Д. Парадоксы «Перестройки»: государственная политика и региональная практика в отношении религии. Тульск. Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. 2011. № 1. С. 160–168.
11. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків. 2015. 304 с.
12. Николин А. Церковь и государство. История правовых отношений. Москва. 1997. 430 с.
13. Носкова А. Греко-католическая церковь в контексте решения национально-территориальных проблем: 1945–1947 гг. (СССР, Польша, Чехословакия). Москва. Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 (дискуссионные аспекты). 2003. С. 144–165.
14. Пашаева Н.М. Немного об уни в Галичине: глазами советского историка. Москва. 2003. 40 с.
15. Петрушко В.И. Первая сессия Второго Ватиканского собора и проблема создания Киевского униатского патриархата. Москва. Вестник ПСТГУ. Серия II «История. История Русской Православной Церкви». 2006. № 4 (21). С. 86–104.
16. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. Москва. 2006. 564 с.
17. Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. Москва. 1996. 297 с.
18. Уния в документах: сб. В.А. Теплова, З.И. Зуева. Минск. 1997. 520 с.

REFERENCES

1. Velichko S.A. Perestroika v SSSR (1985–1991 gg.) v otechestvennoy i zarubezhnoy istoriografii [Perestroika in the USSR (1985–1991) in domestic and foreign historiography]. Tomsk. Bulletin of the Tomsk Polytechnic University. Socio-economic and human sciences, 2005, T 308, Nr 1, pp. 199–205 [in Russian]
2. Vishivanyuk A.V. Mezkhkonnatsionalnaya situatsiya na Zapade Ukrainy v 1939–1941 gg. (posle „pervogo” prisoedineniya USSR) [Inter-confessional situation in the West of Ukraine in 1939–1941 (after the „first” accession of the Ukrainian SSR)]. Moscow. St. Tikhon’s university review. Series II: History. Russian Church history, 2011, Nr 5(42), pp. 48–65 [in Russian]
3. Grigorenko A. Uniya v istorii Ukrainy-Rusi. Kriticheskiy istoricheskiy ocherk [Union in the history of Ukraine-Rus. Critical historical essay]. Novosibirsk, 1991, 106 p. [in Russian]
4. Islamov T.M. Natsionalizm kak realnost i nauchnaya problema XX veka [Nationalism as a reality and scientific problem of the twentieth century]. Moscow. Focus of anxiety in Eastern Europe (Drama of national contradictions), 1994, pp. 3–10 [in Russian]
5. Zadorozhnyuk E.G., Khartsieva G.Yu. Algoritm raspada [Decay algorithm]. Moscow. Focus of anxiety in Eastern Europe (Drama of national contradictions), 1994, pp. 137–161 [in Russian]
6. Zadorozhnyuk E.G. Ot krusheniya Prazhskoy vesny k triumfu „barkhatnoy” revolyutsii. Iz istorii oppozitsionnogo dvizheniya v Chekhoslovakii (avgust 1968–noyabr 1989 g.) [From the collapse of the Prague Spring to the triumph of the „velvet” revolution. From the history of the opposition movement in Czechoslovakia (August 1968–November 1989)]. Moscow, 2008, 439 p. [in Russian]
7. Zadorozhnyuk E.G. Ukraina: Vostok, Zapad, Tsentr kak „os konsolidatsii” (vtoraya polovina 1990-kh godov) [Ukraine: East, West, Center as an „axis of consolidation” (second half of the 1990s)]. Moscow. Regions and borders of Ukraine in historical retrospect, 2005, pp. 275–295 [in Russian]
8. Kirsanov V.P. Raspad SRSR: vnutreinnie i vneshnie faktori realizatsii globalizatsionnykh Protsesov [The disintegration of the USSR: internal and external factors for the realization of the processes of globalization]. SPb. Izvestia: Herzen University Journal of Humanities & Science, 2016, pp. 151–159 [in Russian]
9. Kozlov V.A. Neizvestnyy SSSR. Protivostoyanie naroda i vlasti 1953–1985 gg. [Unknown USSR. Confrontation of the people and authorities in 1953–1985]. Moscow, 2006, 448 p. [in Russian]
10. Lebedeva O.V., Ilina Z.D. Paradoksy „Perestroiki”: gosudarstvennaya politika i regionalnaya praktika v otnoshenii religii [Paradoxes of „Perestroika”: State Policy and Regional Practice in Relation to Religion]. Tuls. Izvestiya Tula State University. Humanitarian sciences, 2011, Nr 1. pp. 160–168 [in Russian]
11. Magda E. Gibrydna viyna: vyzhyty i peremogty [Hybrid Warfare: Survive and Win]. Kharkov, 2015, 304 p. [in Russian]
12. Nikolin A. Tserkov i gosudarstvo. Istoriya pravovykh otnosheniy [Church and state. History of legal relations]. Moscow, 1997, 430 p. [in Russian]
13. Noskova A. Greko-katolicheskaya tserkov v kontekste resheniya natsionalno-territorialnykh problem. 1945–1947 gg. (SSSR, Polsha, Chekhoslovakiya) [The Greek Catholic Church in the context of solving national and territorial problems. 1945–1947 (the USSR, Poland, Czechoslovakia)]. Moscow. Power and Church in the USSR and Eastern Europe. 1939–1958 (discussion aspects), 2003, pp. 144–165 [in Russian]
14. Pashaeva N.M. Nemnogo ob unii v Galichine. Glazami sovetskogo istorika [A little bit about the union in Galicia. Through the eyes of a Soviet historian]. Moscow, 2003, 40 s. [in Russian]
15. Petrushko V.I. Pervaya sessiya Vtorogo Vatikanskogo sobora i problema sozdaniya Kievskogo uniatskogo patriarkhata [The first session of the Second Vatican Council and the problem of the creation of the Kiev Uniate Patriarchate]. Moscow, St. Tikhon’s university review. Series II: History. Russian Church history, 2006. Nr 4 (21). pp. 86–104 [in Russian]
16. Pushkash A. Tsivilizatsiya ili varvarstvo: Zakarpate 1918–1945 [Civilization or barbarism: Zakarpattiy 1918–1945]. Moscow, 2006, 564 p. [in Russian]
17. Ulyanov N.I. Proiskhozhdenie ukrainskogo separatizma [The Origin of Ukrainian Separatism]. Moscow, 1996, 297 p. [in Russian]
18. Uniya v dokumentakh. Sb. [Union in the documents. Col.]. V.A. Teplova, Z.I. Zueva. Minsk, 1997. 520 p.

Статтю подано до редакції 11.05.2018 р.